

**Bədii mətnin sinergetik aspekti
(Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” məsnəvisi əsasında)**

Pərvanə Bəkirqızı (İsayeva)

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan

E-mail: bekirqizi69@mail.ru

Annotation. XX əsrin ikinci yarısında yeni elm sahələri və metodoloji konsepsiyalar yarandı. Kibernetikanın, informasiya nəzəriyyələrinin, semiotika, strukturalizm, sistem nəzəriyyələri və sinergetikanın formalaşdırdığı yeni paradıqmlar həm dəqiq, həm də humanitar elmlərə yeni baxışı qaçınılmaz edirdi. Bu baxımdan sistemli-sinergetik yanaşma metodu ilə bədii mətnlərin araşdırılması fənlərarası əlaqənin genişləndirilməsinə və mətn texnologiyasında iştirak edən bütün elementlərin nəzərə alınmasına istiqamətlənir. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” məsnəvisi üzərində apardığımız tədqiqatda mifik obraz və motivlərin bədii mətnin içərisində yaratdığı şaxələnmə və ya dissipativlik, mifin informativliyi, mükəmməl və ornamentallığı öyrənilmişdir. Bədii mətn və onun bütün laylarında paylanan mif mətninin birləşimi mürəkkəb sistem formalaşdırır. Mif idrak prosesidir, izah etmək birbaşa funksiyası olmasa da, gerçəkliyin intuitiv dərk, mistik qavrayış tərzini kimi ön mühüm cizgisi obrazlılıq olan bu fenomen dünyanı dərk etməyin qədim şəklidir. Yaradılışın, təbiətinin mifik-rəmzi duyumu bir sıra nəticələrin elmi olduğu gerçəyi sonrakı dövrlərin araşdırmaları ilə də öz təsdiqini tapmışdır. Arxaik mif mətnlərindən bölli olan mifoloji görüşlər çağdaş elmi-nəzəri konsepsiyalarla bu üzdən bir sıra hallarda açıq-açıqına səsləşməkdədir. Bu baxımdan mifin mürəkkəb sistemi olaraq bədii mətnin içərisində varlığını sürdürməsi, özünü bərpə və təşkilatlandırma bilməsi və bununla da ənənəvi olanla bir bütün olması məsələlərinin öyrənilməsi tərəfimizdən məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

Açar sözlər: Bədii mətn, Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” məsnəvisi, mif, mifin dövrüviliyi, nomotetik ədəbiyyatşünaslıq, sinergetik təhlil metodu, ənənənin qorunması və ötürülməsi

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.07.2021; qəbul edilib – 28.07.2021

**Synergetic aspect of literary text
(on the basis of the masnəvi “Iskandarnamah” by Nizami Ganjavi)**

Parvana Bakirgizi (Isayeva)

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS, Azerbaijan

E-mail: bekirqizi69@mail.ru

Abstract. In the second half of 20th century new scientific fields and methodological concepts emerged. Cybernetics, information theories, semiotics, structuralism, system theories and new paradigms formed by synergetics made a new look at both exact sciences and humanities inevitable.

In this regard, researching the literary texts with the systematic synergetic method aims expanding interdisciplinary communication, and taking into account at all the elements involved text technology. In our research on Nizami Ganjavi's poem Iskandarnamah, the diversification or dissipativity formed by mythical images and motifs within the literary text, the informativity of myth, its perfection and ornamentality have been studied. Literary text and a combination of myth text distributed in all its layers. Myth is a cognitive process, although explanation is not its direct function, as the intuitive comprehension of reality, the style of mystical perception, this

phenomenon, the most important feature of which is imagery, is the ancient way of apprehending the world. The fact that the mythical-symbolic sense of creation and nature, a number of conclusions are scientific has been confirmed by later research. Mythological views known from myths are in some cases clearly in line with modern scientific theoretical concepts. From this point of view, it was considered expedient for us to study the issues of the existence of myth as a complex system within the literary text, its ability to restore and organize itself, and thus to be in unity with the traditional one.

Keywords: literary text, Nizami Ganjavi's poem Iskandarnamah, myth, periodicity of myth, nomothetic literary studies, synergetic analysis method, preservation and transmission of tradition

Article history: received – 11.07.2021; accepted – 28.07.2021

Giriş / Introduction

Müasir ədəbiyyatşünaslıq yalnız filoloji nəzəriyyələr, metodlarla kifayətlənmir. Bədii mətnin təhlil və tədqiq metodologiyası elmlərarası əlaqəni gücləndirir. Aradakı məsafə azaldıqca bədii mətn sadəcə hadisələrin və obrazların məcmusu olmaqdan çıxır. Bədii ədəbiyyatın dəqiq elmlərin metodları əsasında öyrənilməsi XXI əsrin hadisəsi deyil, XX əsrin əvvəlləri formal məktəbin nümayəndələri filoloji elmlərə fərqli baxış və dəyərləndirmə sistemi irəli sürürdü. V.Şklovski, V.Tinyanov, B.Tomaşevski, B.Eyxenbaumun tədqiqatları müzakirə və mübahisələrə səbəb olsa da, cəmiyyətdə baş verən inqilabi çevriliş və yeni hakimiyyət dairələri tərəfindən heç də xoş qarşılanmayan təşkilatlanmalar, o cümlədən formal məktəb fəaliyyətini dayandırdı. Onun üzvləri ya mühacirət etdilər, ya da hakimiyyət dairələri tərəfindən məqbul görünən sahələrdə çalışdılar. Boris Yaxonun "Dəqiq ədəbiyyatşünaslığın metodologiyası" [25] əsərində dəqiq elmlərin tədqiq metod və anlayışları bədii ədəbiyyatın təhlilinə tətbiq edilirdi. B.Yaxo riyazi hesablamalarla bədii ədəbiyyata yanaşmanın mümkünlüyünü irəli sürdü. Bu yanaşma müəllifin müasirləri tərəfindən birmənalı qəbul olunmasa da, XXI əsrin filoloji araşdırmalarında yenidən gündəmə gəlir. Bədii ədəbiyyatın öyrənilməsində nomotetik ədəbiyyatşünaslıq və ya ənənəvi metodlardan fərqli, yəni eksprementlərə əsaslanan metodologiya fənlərarası əlaqələrin yeni mərhələsədir.

Əsas hissə / Main Part

"Ədəbiyyat və mədəniyyətin öyrənilməsi üçün kəmiyyət və eksperimental metodların XXI əsrdə humanitar elmlərin əhəmiyyətli bir hissəsinə çevrilməsi ehtimal olunur. Bunun ənənəvi tədqiqat metodlarını əvəz etmək ehtimalı azdır, amma əminliklə demək olar ki, ikinci yə yer açmağa məcbur edəcəklər. Və çox güman ki, uzaq (distant reading) və yavaş (close reading) – iki oxunuşu yaxınlığın nəticəsi ölümlə mübarizə deyil, məhsuldar bir simbioz olacaq" [17].

Bədii mətnin sinergetik aspekti mövzusunda işlədiyimiz məqalədə bizi maraqlandıran məsələ bədii ədəbiyyatla dəqiq elmlərin təhlil modelləri arasında paralellər aparmaqdır. Uzun illər elmi düşüncənin əsasında dayanan qapalılıq, düzxəttilik və hüdü model (Yunan modeli) XX əsrin ortalarında yeni bir konsepsiyanın irəli sürdüyü qeyri-xəttilik və sistem inçığı yeni dünyədərkli və fərqli baxış bucağı formalaşdırdı. Sinergetik yanaşma özünü təşkil etmə, özünü bərpa etmə xüsusiyyəti ilə təbiəti və ümumilikdə elmin bütün sahələrini canlı orqanizm kimi qəbul etdi və ona yaşmada yeni konsepsiyaya əsaslandı. "Fərqli təbiətdəki proseslərin riyazi təsvirinin ümumiliyi elə bir platformanın yaranmasına səbəb olur ki, onun sayəsində yeni fəlsəfi təsəvvürlərin yaranması müşahidə etmək mümkün olur. İş ondadır ki, hazırda qeyri-xətti açıq mühitlərin (sistemlərin) riyazi modelləri yalnız yarandığı sahələri anlamaq üçün konstruktiv rol oynayırlar. Onlar ümumi metodoloji və fəlsəfi xarakterli yeni, gözlənilməz nəticələrin yaranmasına səbəb olur" [19].

Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" məsnəvisi əsasında aparacağımız tədqiqatda mifoloji obraz, motivin bədii mətnin içərisindəki dissipativ paylaşımı da nəzərə alınaraq, sistemli sinergetik təhlil metodu əsas götürülür. Bu baxımdan ilk növbədə mifin sinergetik təbiətinə nəzər salmağı məqsədə uyğun hesab edirik. Beləki "Sinergetikanın köməyi ilə ən mücərrəd və ən dərin müqayisə səviyyəsinə çıxış müəyyənləşdirilir, bəzi ümumi modellər hazırlanır və transdisiplinar tipli qanunauyğunluqlar qurulur" [18].

Mifin sinergetik təbiəti

Mifdə formal məntiqin qanunları pozulur, çünki mifoloji düşüncənin öz daxili məntiqi var. Mif özü-özünü yaradan və özünü təşkil edən, yaxud tənzimləyən sistem kimi canlı təbiətdəki genetik yaddaş mexanizmini xatırladır. Mif bu cəhətləri və ya formulları ilə bədii mətnin bütün qatlarına nüfuz edir.

Yapon fikir adamı Dayasaku İkedanın Çingiz Aytmatovla olan söhbətində dediyi "fizikayla məşğul olmaq üçün yunan miflərini oxumaq lazımdır", [23, s.272] fikri mifin təbiəti ilə sinergetik arasında paralellər axtarmaq cəhdimizi gücləndirir.

Sinergetika özünü təşkil sistemidir və fizika, kimya, biologiya, astronomiya elmlərinin kəşf etməsində yaranmış universal anlayış modelləri formalaşdırır. Sinergetikanı chaos və kosmosun integral nəzəriyyəsi hesab etmək olar. Bu cür yaşama chaosun nizam yaradan səbəblərini və mexanizmlərin qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Mifoloji dünya modelinin də özəyini kosmos və chaos haqqında təsəvvürlər sistemi təşkil edir. Mücərrəd anlayışların az qala yox dərəcəsində olmağı ilə səciyyələnən mifoloji düşüncənin bir başqa cəhəti də zamanın dövrəvililiyi ilə bağlıdır. Ölüb dirilmə ilə bağlı inamın əsasında da məhz belə bir münasibət dayanır.

Sinergetika ilə bağlı fikirlərdən biri niyə təmin mahiyyətini onun hissələrinin heç biri ifadə etmir sualı ətrafında dönür. "Yapon mədəniyyətinin sinergetik modeli" məqaləsinin müəllifi T.P.Qriqoryeva təmin və hissələrin mahiyyəti ilə bağlı maraqlı bir mülahizə irəli sürür: "XX əsrin bəlası odur ki, ikinci olan birincini sıradan çıxardır, görünən görünməyən, kiçik böyüyən, hissə tamı. Əgər bir nəsnənin mərkəzi yoxdursa, o bütöv və ya tam ola bilməz. Bütövlükdən kənarında həqiqət yoxdur" [22]. Yuxarıdakı sualın cavabı əvvəllər fəlsəfədə axtarılsada, müasir dövrdə fizika, kimya, biologiyanın yeni istiqamətlərdə aparılan tədqiqatlarında məsələyə yeni yanaşmanın şahidi oluruq. Görkəmli kristalloqraf Xudu Məmmədov "Simmetriya və sənət" məqaləsində tam və hissə anlayışını belə dəyərləndirir: "...tamlığı ilə seçilə bilən, özünə görə yaşamaq forması olan nə varsa, xassələri hissələrin cəmi deyil, hissələrin kollektiv xassəsidir. Ərəb yazıçısı Xəlil Cübranın sözləri yada düşür: "Mən dəninizin sirtini damcıdan öyrəndim". Quruluşu olan, tamlığı olan hər şey belədir" [14, s.97].

Mifin əsrlərlə davam edən varlığı onun təbiətindəki və ya mexanizmindəki yenilənmə, təbiətlə birlikdə ölüb dirilmə aktı ilə bağlıdır. Ənənəyə bağlılığı ilə seçilən cəmiyyətlərin mədəniyyəti təbiətin bazasında, onunla harmoniyada formalaşır. Mif tarix boyunca bir şəkildən başqa şəkə keçərək varlığını qorumuşdur, bu xüsusiyyəti onu enerjinin itməməsi qanunu da yada salır. Bu özünüqoruma mexanizmi ədəbiyyatda həm şifahi nitq, həm də yazılı mətnlər vasitəsi ilə həyata keçmişdir. Bəzi fikir adamlarına görə, mif o zaman ədəbiyyata çevrildi ki, insanlar onu reallıq kimi qəbul etmədi. Arxaik düşüncədə mif hakim mədəniyyət forması olub, etnosu mahiyyət etibarilə işah edən simvolların daşıyıcısı idi. Mifin təbiətində təmin mahiyyətini onun hissələrində özünü necə bürüzə verir? Xudu Məmmədovun həmmüəllifliyi ilə qələmə alınan "Naxışların yaddaşı" kitabında belə bir fikir var, "Fikirsiz toplanmış şeylərin quruluşu olmur və belə toplu sistem ola bilməz. Deməli ki, təbiətdə belə bir halın reallığını da ağıla gətirmək çətinidir. Təbiət sistemlərin ierarxiyasıdır. Onun canlılığının əsası sistemlərin daxili dinamikası, onların bir-birinə keçidi, kiçik sistemlərdən böyüklərin əmələ gəlməsi və parçalanmasıdır" [13, s.10]. Miflərin və ya mif mətnlərinin də daxili dinamikası, onların bir-birinin içərisində var olması, kiçik sistemlərdən böyüklərin əmələ gəlməsi və parçalanması mümkündür. Bu proseslər mifin məntiqi ilə sinergetika arasında uyğunluqdan danışmağa imkan verir. Sinergetik proseslər əvvələn mürəkkəb sistemlərdə özünü göstərə bilir və təbii proseslərlə əlaqəlidir. Mif də strukturu

etibarı ilə mürəkkəb sistemdir. Mifin mahiyyətini üslub, təhkiyə şəkli, sintaksis deyil, hadisə təşkil edir. Min illərin süzğəcindən süzülüb gələn mif mətninin məna-məzmunu qatı öz dəyərini itirmir, çünki əsas nüvəsini – informativliyini və ya ötürücülüyünü qoruyub saxlaya bilmişdir. Mifoloji çağ düşüncəsi etnik-mədəni ənənəni təşkil edən mürəkkəb sistemdir. Bu sistem öz içərisində nizama, harmoniyaya əsaslanır, burada təsadüfi, müvəqqəti olana yer yoxdur, bəlli bir səhəd çərçivəsində dövr edən, xaotik hərəkətlənmə belə vahid nizama tabedir. Eynən mürəkkəb sistemlərdə olduğu kimi, xaosun varlığı kosmosun nizamına xidmət edir. Sinergetikanın özünü təşkil etmə prinsipləri ilə mifin daxilində gedən prosesləri izah etmək olur. İlk çağ insanından fərqlənən XXI əsr insanını düşündürən suallara harda, hansı sistemlərdə, hansı inanclarda cavab axtarması günümüzdə daha vacibdir. Biz mifin təbiətini və strukturunu hər hansı metaforiklikdən uzaq, fərdi duyğu, düşüncə və təsəvvürlərin ifadəsi kimi deyil, toplumun psixologiyası, təcrübəsi, duyğu və düşüncə sistemi olaraq qəbul edirik. Y.Meletinski yazır ki, mifin ali reallığı hər bir harmoniyanın mənbəyi və modeli olmasıdır, elə buna görə də mif daima canlı olaraq qalır və müəyyən intellektual səviyyədə həmişə özünə yer tapır. Təbii nizamda saxlayan harmoniyadır, cəmiyyəti nizamda saxlayan şərtlərdən biri isə ənənəyə bağlılıqdır. Mifin əsas nüvəsini təşkil edən elementi ənənə və onun ötürülməsi hesab etsək, onda müasir dünyanın qarşılaşdığı problemlərin, xüsusən də qloballaşmadan, ümuminin içərisində əriyib yox olmadan, etnokultural dəyərlərdən uzaqlaşma və ya tükənməlik sindromlarının kütləvi yoluxuculuğundan xilas olmaq mümkün hala gəlir.

Sistemli sinergetik təhlil metodu

Sinergetika mürəkkəb sistemlərin özünütəşkil haqqında dünyagörüşü və tədqiqat metodudur. Haken defines the synergetics as “the science of interaction” [5]. Sinergetikanın təhlil metodları təbiət elmləri ilə yanaşı, humanitar sahədə də öz tətbiqini tapa bilər. Y.Knyazeva və S.Kurdyumovun “Sinergetikanın antrop prinsipi” məqaləsində elmi sosiosinergetika və ya qomo-sinergetika yolunda irəliləməsi fikirləri yer alır. Müəlliflərin “İnsan mədəniyyətinə yaxınlaşmağı bacaran və necə yanaşmağı bilən sinergetikaya, insan fenomenini bütün müxtəlif təzahürlərində başa düşməyə, bədii və elmi yaradıcılığın sirlərini açmağa doğru irəliləyirik” [15, s.70]. Bədii yaradıcılıq, bədii ədəbiyyat anlayışının özü mürəkkəb sistemdir və yalnızca həyatı bədii lövhələrlə təqdim edən söz sənəti də deyil. Onun özünəməxsus mürəkkəb sistemi və strukturu mövcuddur. Müəllif, əsər, oxucu, obrazlar aləmi, əsərin bütövlüyünü təmin edən ən kiçik bir element bu sistem daxilindədir. “Bədii yaradıcılıqla məşğul olan sənətkarı mürəkkəb aləm əhatə edir. Onun əsas uğuru əhatə olunduğu mürəkkəbliyi yaradıcılıqda hansı səviyyədə əks etdirməsi və bu zaman başlıca prinsipləri və üsulları müəyyənləşdirə bilməsindədir... Şərq ədəbiyyatında “ikinci obrazlılığın” (obrazların mürəkkəb strukturlarda birləşməsi hesabına yaranan poetiklik) yaranması çox-qatlılıq, mifologiya, din və fəlsəfənin ənənəvi bədii strukturunda tutduğu yerlə əlaqədardır” [12, s.9-10]. Miflik obrazlar və motivlərin bədii mətnin içərisində yer alması iki fərqli sistemin bir araya gəlməsini təmin edir. Mifin metaforiklikdən uzaq, informativliklə yüklənən mahiyyəti bədii mətnin içərisində səbəkə yaradır. Bu birləşmə mif mətni ilə bədii mətni bir-birindən keçirir, xaosun kosmosa çevrilişi baş verir ki, bunun da əsasında həm harmoniya, həm də ənənəyə bağlılıq dayanır. “Dünyadakı bütün varlıqlar kainat enerjisinin təsiri altında kainat qanunlarına kökləndikdə harmoniya baş verir. Dünyada qarşılıqlı əlaqədə olub yeni bir şey əmələ gətirən iki və ya daha artıq şey o vaxt harmoniya yaradır ki, yeni yaranmış şey kainatın qanunlarına tam uyğun olaraq mükəmməl bir vəziyyətdə fəaliyyət göstərir” [11, s.82]. İki ayrı sistem olaraq mif və söz sənətinin (istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyat) qarşılıqlı əlaqəsində yeni bir sistemin yaranmasına səbəb olur. Mifin təbiətindəki dövrvəlik, özünütənəzmə və bərpətmə funksiyası onun yüzillərlə var olmasını və ötürücülüyünü də təmin edir. Konfutsinin “Kim ki, köhnəni təkrar edir, yeni olanı öyrənir” fikri mifin bədii mətnin içərisində yer alması və özünü qorumasına da izah etmiş olur. Mifin təbiətində var olan informativlik genetik xüsusiyyətlərin ötürülməsi və hiş edilməsi baxımından söz sənətinin içərisində harmoniya, ahəng və ya sistemlilik adı altında yaddaş missiyasını yerinə yetirir.

M.Sapronov sinergetikanın sinergetik metod və sinergetik paradiqma kimi iki yerə ayırır. İlk bölgüdə metod və konsepsiya yer alırsa, ikincidə yeni dünyagörüşü, məsələlərin yeni qoyuluşu və həlli yolları aparıcı xətti təşkil edir [20, s.159-160].

Biz klassik ədəbiyyat nümunəsinin təhlili əsasında həm sinergetik metod, həm də sinergetik paradiqmaya əsaslanırıq. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” məsnəvisində mifoloji obraz və motivin yer alması və onun sinergetik sistem metodu ilə öyrənilməsi mif ədəbiyyat əlaqəsinin araşdırılması baxımından da maraqlıdır. Sistemli yanaşmada tamlıq, irili-xırdalı detallar arası qarşılıqlı əlaqə, iyearxiya məsələləri yer alır. Bədii mətnin sinergetik sistemini təşkil edən struktur müəllif-əsr-oxucu bölgüsü ilə yanaşı, həmçinin ənənə və real zamanla da bağlıdır. Ənənəyə söykənən elementlərin yazıçı zamanı ilə bütünləşməsi yazıçı-əsr-oxucu üçlüyünü yeni mərhələyə keçirir. “İskəndərnamə” məsnəvisində mifoloji əsas olan obrazlar sırasında Xızırın yeri və funksiyası mifin mürəkkəb sistemi daxilində izah oluna bilər. Sinergetikanın nəzəri əsasını təşkil edən qeyri-xəttilik, sabit və qapalı olmamaq, o cümlədən təcəvül prinsipləri əsasında bədii mətnə diqqət edək. “İskəndərnamə” məsnəvisində mifoloji obraz mətnə ötürülməsi bir element kimi daxil olunur. Əsərdə müdrik qoca, Xızır, dirilik suyu kimi mifoloji əsaslı obrazlar, yeraltı dünya, gedərgəlməz kimi mifoloji məkanlar yer alır. “İskəndərnamə”də “Xızırın Nizamiyə təlimi” ilə Xızırın statusu və funksiyası özəlliyinin ilkin əlamətləri görünür. Miflik düşüncədə Xızır kultunun yol göstərmək xüsusiyyəti də yer alır. Bu baxımdan məsnəvinin əvvəlində Xızırın şair təlimi təsadüfi xarakter daşımır.

Cismani qulaqla duya bilməyən

Bu sirri mənə Xızır öyrətdi dünən.

Ey tədbirlərimə xas bəndə olan,

Söz qədəhlərimdən dadımlıq alan.

Süsentək bəndəlik işini atan.

Dirilik suyundan rütubət tutan.

Eşitdim şahları nəzmə çəkərək

Sözlər yaradırsan axıcı su tək.

Dəyərsiz sözlərdən uzaq ol bir az.

Əyri pərdələrdə çalğı çalınmaz.

Ən incə sözlər tap, olasan dilbər,

Görünca bəyansın söz bəyanələr. [9, s.43]

به رازی که نامه پذیرای گوش

که ای جامگی خوار تدبیر من

ز جام سخن چاشنی گیر من

چو سوسن سر از بندگی تافته

تم از چشمه زندگی یافته

شنیدم که درنامه خسروان

سخن راند خواهی چو آب روان

مشو ناپسندیده را پیش باز

که در پرده کز نسیزند ساز

پسندیدگی کن که باشی عزیز

پسندیدگات پسندیده نیز [6]

Xızır kimi türk-islam təfəkküründə yer almış bir obrazın məsnəvinin əvvəlində yer alması əsərin mürəkkəb sistemində təsadüfi xarakter daşımır. İskəndərlə bağlı əfsanələrdə onun dirilik suyu ardınca qaranlıq dünyaya gətməsi və abi-həyat suyundan içməsi faktı yer alır. “Qoruyucu (hami) ruh olan Xızır türk etnik-mədəni ənənəsində “övlüyə”, “ərən” anlayışı ilə ifadə olunan mifoloji varlıqların ölçülərinə daha uyğun gəlir. Ölüb-dirilmə ideyası ilə bağlılığı da Xızır obrazının tanrıçılıq görüşləri işığında araşdırıla bilməsini mümkün edir. Məhz bu ideyaya bağlı-

lığına əsasən araşdırıcılar Xızırın dünyanı dolaşaraq darda qalanların dadına yetməyindən başlamış yerdə qalan bütün funksiyalarının Yaradan əbədi Tanrının öz varlığından qaynaqlandığı qənaətindədirlər” [4, s.154].

“İskəndərin dirilik suyu axtarması” hissəsində məclisdə dirilik suyu haqqında xəbər verən ixtiyar qocanın kimliyindən bəhs edilməsə də, onun cildini dəyişən Xızırın özü olması güman edilir:

*Məclisdə var idi bir nəfər qoca,
Danışmaq növbəti ona çatınca,
Maraqla başladı qoca sözünü,
Baş əyib, torpağa qoydu üzünü
“Dünyada zülmətə çatmaz bir diyar,
O gözəl torpaqda həyat suyu var.
Ömrünü artırmaz xəzinə, xam mal.
Yaşamaq istəsən dünya uzununu,
Get, keçir əlinə həyat suyunu”.* [9, s.372]

در آن انجمن بود پیری کهن
چو نوبت بدو آمد آخر سخن
همیدون زبان بر شگفتی کشاد
چو دیگر بزرگان زمین بوسه داد
که از هر سواد آن سباهی بهست
که آبی درو زندگانی دهست
به گنج گران عمر خود بر مسنج
که خاکست پر گنج و جمال گنج
چو خواهی که یابی بسی روزگار
سر از چشمه زندگانی بر آر

“Türk mifologiyası” adlı əsərində Bahəddin Ögel Xızır ilə islamıyətədən öncə xalq təfəkküründə mövcud olan gök sakallı, altın sakallı, ağ sakallı qocalar arasında yaxınlıq olduğu qənaətindədir. Göydən və ya qayın ağacından enib yeni doğulan körpəyə ad verən və ya yeriyərkən sakalının üstünə basa-basa gedən bu qocaların daşdığı funksiyaları B.Ögel “Bu, göylərdən keçən, tam mifoloji bir dastandır. Kənar mədəniyyət təsirlərindən çox uzaqdır” [2, s.91] deyər dəyərləndirir. Müəllif Qayın ağacından enən Ağsaçlı qocanı “Türk Xızır motivinin ən orijinal proto-tipi” adlandırır. Bu qənaəti gücləndirən əsas fikir mifik təfəkkürdə Qayın ağacının Tanrı ilə qul arasında körpü rolunda çıxış etməsidir.

Nizami Gəncəvi də İskəndər haqqında məlum əfsanədən və həm türk-islam təfəkküründə, həm ərəb, həm də rum (xristian) arxaik düşüncəsində dərin iz buraxan Xızır obrazını malik olduğu bütün funksiyası ilə təsvir edir. Məsnəvidə Xızırın su stixiyası ilə bağlılığı və yaşıllıq ilahı kimi tanınması xüsusiyyətləri də yer alır:

*Hər quraq bir yerə çatdı İskəndər
Yağışdan yaşıla büründü çöllər.
Xızır iz salmışdı sanki bu yola,
Yainki gedirdi şahla qol-qola.* [9, s.373-374]

به هر خشکساری که خسرو رسید
ببارید باران گیا بردمید
بی خضر گفتی در آن راه بود
همانا که خود خضر با شاه بود [6]

Xızırın uzaq yola çıxanların hamisi funksiyasını Nizami Gəncəvi məsnəvidə davam etdirir. Qaranlıq dünyada İskəndər Xızırın ona yol göstərməsini və dirilik suyunun tapılmasında yardım etməsini istəyir:

*Söylədi o zaman böyük İskəndər,
Ona rəhbər olsun Xızır peyğəmbər.
Atı Xızıra verdi böyük tacidar,
Bilirdi onda bir aslan qəlbi var.
Verdi ki, bu yolda səyirtsin onu,
Onunla tapsın bu həyat suyunu.* [9, s.379]

چنان داد فرمان در آن راه نو
که خضر پیمبر بود پیشرو
شتابنده خنگی که در زیر داشت
بدو داد کو زهره شیر داشت
بدان تا بدان ترکتازی کند
سوی آبخور چاره سازی کند [6]

Nizami Gəncəvinin Xızır peyğəmbərlik statusunda verməsi diqqət çəkicidir. İslam aləmində Xızırın peyğəmbər, müqəddəs vəli və ya mələk olması haqqında fərqli fikirlər günümüzədək davam etməkdədir. “Qurani-Kərim”in “Kəhf” surəsində adı konkret olaraq çəkilməsə də, funksiyası etibarlı ilə Xızırı xatırladan, Musa peyğəmbərlə yol gedən, etdiyi hərəkətlərin səbəbinin heç bir vəcdə soruşulmayacağını şərt qoyan varlığın Nizami Gəncəvinin əsərdə də eyni boyalarla verilməsi istər mif mətninin, istərsə də bədii mətnin ötürücülük xüsusiyyətini göstərmiş olur. Konfutsinin “Mən ötürürəm, özümdən uydurmuram” [21, s.10] fikri yaradıcılığın və ya düşüncənin ciddi bir nizama tabe olması və zamana qarşı dayanıqlılığının ifadəsidir. Əks halda nəsilərəarası əlaqə və ya daha geniş mənada ənənə hadisəsindən danışmaq olmazdı. Arxaik düşüncənin izlərini daşıyan mif mətnləri, nağıl və əfsanələri dayanıqlı edən məhz bu ötürücülük hadisəsidir. Nizami Gəncəvinin Xızır və dirilik suyu ilə bağlı əfsanələri və xüsusən rumuların və ərəblərin əsrlərə şifahi nitqə dolaşan rəvayətləri haqqında əsərdə söz açması bu mifoloji obrazın mahiyyətinin açılması və dəyərləndirilməsi mif mətni və bədii mətn kimi iki mürəkkəb sistemin birləşməsini məqbul edir. Eyni zamanda Xızır obrazının mifoloji qatı ilə sinergetik təhlil metodu arasında hansı əlaqələri ola bilər sualı ortaya çıxır. Məsələ ondadır ki, bəzi mənbələrdə Xızırın bədəninin hər beş yüz ildən bir yenilənməsi, xəstələnməyə isə özü-özünü sağalda bilməsi haqqında fikirlər yer alır [24]. Xızır kultu haqqında araşdırmaları ilə tanınan Əhməd Yaşar Ocağın “Xızır gerçək fizyonomiyasını dəyişdirə bilər, çox fərqli simalara və görkəmlərə bürünmək qabiliyyətinə malikdir. Qoca və ya gənc bir adam, uşaq ola bilər. Göz açıb qapayana qədər çox uzaq məsafələr aşı bilər” [1, s.90] fikirləri Xızırın mifoloji təfəkkürdə yer alan ölüb-dirilmə aktu ilə bağlılığına da işarədir. Dirilik suyundan içməsi və bu suda çimməsinin verdiyi əbədi həyat Xızırın özüni yenidən bərpa etmə funksiyasına sahib olmasını qətiləşdirir. Bununla yanaşı, Xızırın mifoloji obraz kimi həm xalq təfəkküründə, həm də yazılı ədəbiyyat tarixinin bütün mərhələlərində üzə çıxması sinergetikanın qapalı olmamaq prinsipini də yada salır. Müxtəlif zamanlarda fərqli simalarda ehtiyacı olanların yardımına yetişməsi onun düzxətli deyil, qeyri-xətli istiqamətini müəyyənləşdirmiş olur. Xızırın öz görkəmini dəyişə bilməsi, quş donuna girməsi, suyun üzü ilə yeriməsi, uzun məsafələri az vaxtda qət etməsi kimi xüsusiyyətləri arxaik düşüncənin izlərini daşıyır. Məhz bu cizgiləri ilə Xızır “İskəndərnamə”, “Battalnamə”, “Danışmendnamə”, “Dədə Qorqud”, “Saltuknamə”, “Manas dastanı”, “Alpamış dastanı”, “Aşıq Qorib”, “Əsli və Kərəm”, “Tahir və Zöhrə” kimi əsərlərdən başlayaraq bütün xalq hekayələri, nağıl, əfsanə, mənqibə və şeirlərin qəhrəmanına çevrilmişdir” [8, s.411-412].

Sinergetik paradiqmanın əsasında dayanan açıq sistem anlayışı S.Kurdyumov və Y.Knyazevanın tədqiqatında belə şərh edilir. “Bu cür açıq sistemlərdə (mühitlərdə) baş verən proseslərin

mahiyyətini anlamaq üçün bitişik və bir-birinə nüfuz edən iki mühiti təsəvvür edin (ya da keyfiyyətcə fərqli iki təbəqə). Bir mühitdə, bizi maraqlandıran əsas proseslər gedir, digər mühit isə birinciyə bağlı olaraq bir növ qidalandırıcı, dəstəkləyici bir təməl kimi çıxış edir” [19]. Əgər biz bədii mətni bu aspektdən izah etmək istəyiriksə, onda Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” məsnəvisinin ümumi strukturu içərisində yer alan mif mətnin şəxslənməsi və sistemin içərisində bir bütün hala gəlməsi məsələsini qabarda bilirik ki, bu da dissipativ strukturları yada salır. Çünki mif mətni bədii əsərin içərisində səpələnə bilər. Bu isə sistemin var olmasının açıq təzahürüdür. Arxaik mif mətninin informativliyi və bədii mətnin metofarikliyi “bir-birinə nüfuz edən iki mühiti” xatırladır.

“Qeyri-xətilik” sinergetik paradigmanın əsas konseptual düyünüdür. Hətta demək olar ki, yeni paradigma qeyri-xətiliyyətin paradigmasıdır. Buna görə də, bu konsepsiyanın ən ümumi, dünyagörüşü mənası üzərində dayanmaq vacib görünür. Qeyri-xətti tənliliklərin bir neçə (birdən çox) keyfiyyətcə fərqli həlli yolu ola bilər. Buradan qeyri-xətiliyyətin fiziki təbiəti üzə çıxır. Qeyri-xətti tənliliyin bu birdən çox olan həlli yolları (xətti olmayan sistem) sistemin təkamülünə şərait yaradır” [19]. Bədii mətnin içərisində qeyri-xətilik və ya bir məsələnin fərqli həlli yollarından bəhs etmək mümkündürmü? Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” məsnəvisində İskəndərin zülmətə getməsi və dirilik suyu ilə bağlı qeyri-xətilikdən bəhs etmək olar. Bədii mətnə də qeyri-xətiliyyətin fiziki təbiətində olduğu kimi, bir neçə fərqli həlli yolunun olması İskəndər haqqında qədim əfsanənin üç versiyası ilə izlənilir. Nizami Gəncəvi İskəndərin zülmətə getmə zamanı kimi yazın ilk gününə işarət edir. Türk mifoloji düşüncəsində yazın ilk günü yaradılış aktı ilə bağlıdır. Tanrının dünyanı, günəşi yaratdığı, Adəmlə Həvvanı Ərəfdə gördürdüyü ilk gün, Nuhun gəmisinin quruya çıxdığı gün kimi ənənəvi təfəkkürdə yaşamış və nəsilərdən –nəsilərə ötürülmüşdür. “Baharın gəlişi, yeni ilin qarşılanması mərasimi mifopoetik düşüncə hadisəsi kimi xaosdan kosmosa keçidi simvolizə edir. Bu zaman sanki “indi”dən “keçmiş”ə – yaradılışın ilkin çağına qayıdır. Həmin keçmişdə zamanın və məkanın başlanğıc nöqtələri bəlli şərtlər daxilində üst-üstə düşür. Yaradılış aktının yenidən canlandırılması təmin etmək üçün dünyanın mərkəzi, yaranışın başlanğıc nöqtəsinin müəyyən olunması şərtidir” [4, s.278]. Əsərdə İskəndər yazın ilk günündə çıxdığı səfərdə Xızır peyğəmbərin onlara yol göstərməsini və dirilik suyunu tapmasını söyləyir. “Mərasim məzmunlu Xızır Nəbi, Xıdırəlləz inancını da yenə Xızır // Xızır obrazı çərçivəsində təşəkkül tapmış və türk xalqlarında baharın gəlişiyə birbaşa bağlılıqda olan bir inandır. “Kosa-kosa” (Kosa gəlin) kimi mərasim qaynaqlı oyunlar Xızırın adına bağlı Xızır Nəbi günlərində oynanmışdır... Novruz bayramı günlərində baharın gəlişi münasibəti ilə oynanan, qışın ölümünü və yazın gəlişini gülməli biçimdə canlandıran bu oyun mifoloji simvolikasının zənginliyi ilə seçilir” [3, s.156]. Nizami Gəncəvi Xızırın su stixiyası və yeraltı dünya ilə bağlılığı məsələləri ilə yanaşı onun peyğəmbərlik statusuna da bədii mətnə yer verir. “İskəndərin zülmətə getməsi” hissəsindəki:

*Çimənlər bu duru, saf çeşmələrdə
Gərəkdir üzünə çəksin bir pərdə. [3, s.379]*

أبگیر حوضه نشیننده
گزی ندارد حجابی نیلی ز [6]

misralarda adı çəkilməyə də, Xızıra işarə olunduğu anlaşılır. Bu elementin özü də Xızırın müqəddəslərdən olduğuna işarədir. “Xalq Xızır peyğəmbər olaraq qəbul edər. Onun, ümumiyyətlə, Xızır aleyhiselamin, Xızır Nəbi və ya Xızır peyğəmbər deyər anılması bu inanışın təzahürüdür” [7, s.462]. Nizami Gəncəvi də dirilik suyundan içənlərin üzünə pərdə, niqab çəkməsini bu baxımdan qiymətləndirir. Mifoloji təfəkkürdə Xızır ilə birlikdə İlyas da dirilik suyundan içir. Müsəlman dini görüşlərində İlyas, xristianlarda İlyas kimi tanınan müqəddəs peyğəmbərlik statusu qəti bilinsə də Xızır ilə bağlı görüşlər müxtəlifdir. “Türk tanrıçılığında peyğəmbərlik anlayışı olmadığı üçün Xızır – Xıdırın da peyğəmbər statuslu olduğunu düşünmək əslində tanrıçılıq görüşləri ilə bir

zidiyyət yaradır. Bu mənada qoruyucu (hami) ruh olan Xızır türk etnik-mədəni ənənəsində “övləyi”, “ərən” anlayışı ilə ifadə olunan mifoloji varlıqların ölçülərinə daha uyğun gəlir” [3, s.156] Xızırın su stixiyası ilə bağlılığı əsərdə ən incə məqamlarındakı işlənilir, keçdiyi yerlərin yaşla bürünməsi, peyğəmbərlik statusu, qaranlıq dünyada dirilik suyunu tapması, İskəndərin həyat suyundan içə bilməyəcəyini duyması və su kimi gözlərdən itməsi qədim rəvayətlərdə söyləndiyi və dini mətnlərdəki motivi qorunur. Su mifologeminin ilkin yaradılışla bağlılığı və təbiəti etibarilə xaosun xüsusiyatlarını daşması, dirilik suyunun da məhz qaranlıq dünyada olması, əbədi həyat bəxş etməsi məsnəvidə öz əksini tapır. Suyun strukturunun təbiətdəki mürəkkəb sistemlərin təkamülü və konfigurasiyası üçün əsaslılıq dərəcəsi ilə bədii mətnin mürəkkəb sistemi içərisində mifoloji təfəkkürdən gəlmə element və motivlər arasında eynilikdən danışmaq olar. Nizami Gəncəvi dirilik suyu ilə bağlı ikinci hekayətdə rumlu rəvayətlərin söylədiyi Xızır İlyas peyğəmbərin səfərindən bəhs edir. Bu hekayətin Musa peyğəmbərlə Xızırın görüşməsi və ondan ləduuni elmini öyrənmək istəyindən bəhs edən variantı da mövcuddur. Poemada balığın dirilməsi dirilik suyunun yer göstəricisidirsə, ikincidə, məhz Xızırın harda olacağına işarətdir. Nizami Gəncəvi dirilik və ya həyat suyu haqqında ərəblərin hekayətində Xızır və İlyasın mifoloji funksiyası və məkanından bəhs edir. Sənətkarın söyləyici funksiyasını öz üzərinə götürməsi etnik-mədəni sistemdən çıxış etməsinin göstəricisidir.

Nəticə / Conclusion

Bədii mətnə sinergetik sistem metodu ilə yanaşıma əksərən müasir ədəbiyyat nümunələri əsasında aparılır. Ən yeni ədəbiyyatda təhkiyənin birxətli deyil, çox xətti olması, fraqmentarlığın önə çıxması bədii mətnin modelləşməsində və eləcə də təhlil metodlarında fərqli yol izləməyə imkan verir. Eyni təhlil metodu ilə klassik ədəbiyyat nümunələrini də izah etmək mümkünsüz deyil. N.V.Poddubnyy yazır ki, sinergetika çox vaxt dar çərçivədə nəzəri fizikanın konkret sahəsi kimi izah edilir, məsələyə geniş aspektdən yanaşdıqda sinergetika ümumelmi metodologiya və ya hətta mədəniyyətin metodologiyası və yeni dünyagörüşünün əsası kimi çıxış edir [16, s.3]. Bədii ədəbiyyatın miflə birləşməsi və ya mifik obraz və motivlərin mətnin içərisində şəbəkə yaratması və ya dissipativ struktur formalaşdırması iki ayrı sahənin birləşərək mürəkkəb sistem yaratmasına səbəb olur:

Bədii mətn + mif mətni

}mürəkkəb sistem

metaforiklik informativlik

Bu mürəkkəb sistem içərisində mifin özünümühafizə, özünütəşkil funksiyası yaddaşa bağlı olub təkamül prosesinin tərkib hissəsinə çevrilir. Miflərin mahiyyətində sakrallığını qoruyub saxlayan, ötürücülüüyü ilə hər bir etnosun etnik-mədəni sistemini müəyyən edən elementlər bədii mətnləri qidalandıra bilmək gücü ilə seçilir. Mifin dövrüviliyi, min illərdi özünü qoruxub saxlaya bilməsi və bununla da ənənənin ötürücülüüyü funksiyasını yerinə yetirməsi onun həm təbiətlə həm-ahəngliyi, həm də etnik-mədəni sistemin kodlarının daşıyıcısı funksiyasını izah edir. Bu baxımdan mif hadisəsini və ya onun bədii mətnin bütün struktur laylarında səpələnəsinə sinergetik təhlil metodu ilə yanaşımaq ədəbiyyatşünaslığın qısqançlığı deyil, yeni təlim və metodologiyaların uyğun tətbiqidir.

Ədəbiyyat / References

1. Ahmet Yaşar Ocak. İslam-Türk inançlarında Hızır Kültü. İstanbul: Kabaçlı Yayıncılık, 2012.
2. Bahaeddin Ögel. Türk mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar). II. cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.
3. Cəlal Bəydili (Məmmədov). Türk mifoloji obrazlar sistemi struktur və funksiya. Bakı: "Mütərcim", 2007.
4. Cəlal Bəydili (Məmmədov). Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: "Elm", 2003.
5. Haken G. (2003). Secrets of Nature. Synergetics: The Science of interaction. Moscow: Izhevsk.
6. <https://ganjoor.net/nezami/5ganj/sharafname/sh8>
7. İslam Ansiklopedisi, MEB. İstanbul, 1993.
8. İslam Ansiklopedisi. 1998, 17. cilt.
9. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı: "Lider", 2004.
10. Olizko N., Mamonova N., Samkova M, Natalia Olizko (2020) Semiotic and synergetic methods of text analysis. WUT 2020. 10th International Conference "Word, Utterance, Text: Cognitive, Pragmatic and Cultural Aspects". European Proceedings of Social and Behavioural Sciences EpSBS, Pages 1056-1063 DOI: 10.15405/epsbs.2020.08.123
11. Qəşəmoğlu Ə. Sosial idarəetmənin fəlsəfi, sosioloji problemləri. Ahəngyol elminə giriş. Bakı: "Səda", 2008.
12. T.Məmməd. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası. Bakı: "Elm", 1999.
13. X.C.Məmmədov, İ.R.Əmiraslanov, H.N.Nəcəfov, A.A.Mürşəlov. Naxışların yaddaşı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1981.
14. Xudu Məmmədov. Qurdum ki, izim qala... Bakı, 2007.
15. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Антропный принцип в синергетике // Вопросы философии. 1997, № 3.
16. Н. В. Поддубный Синергетика диалектика самоорганизующихся систем. Белгород Изд-во Белгород гос ун-та, 1999.
17. Олег Собчук. Номотетическое литературоведение пунктирный набросок. https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/132_nlo_2_2015.
18. С.П.Курдюмов, Е.Н.Князева. Жизнь неживого с точки зрения синергетики. [HTTP://SPKURDYUMOV.RU/PHILOSOPHY/ZHIZN-NEZHIVOGO-S-KNYAZEVA-E-N-TOCHKI-ZRENIYA-SINERGETIKI](http://SPKURDYUMOV.RU/PHILOSOPHY/ZHIZN-NEZHIVOGO-S-KNYAZEVA-E-N-TOCHKI-ZRENIYA-SINERGETIKI).
19. С.П.Курдюмов, Е.Н.Князева. Синергетическая парадигма. Основные понятия в контексте истории культуры.
20. <http://spkurdyumov.ru/art/sinergeticheskaya-paradigma>.
21. Сапронов М.В. Синергетический подход в исторических исследованиях: новые возможности и трудности применения // Обществ. науки и современность. 2002, № 4
22. Т.П.Григорьева. Япония путь сердце. <https://www.litres.ru/tatyana-grigoreva/yaponiya-put-serdca/chitat-onlayn/>.
23. Т.Н.Григорьева. Синергетический модель японской культуры // <http://spkurdyumov.ru/art/sinergeticheskaya-model-yaponskoy-kultury/>.
24. Чингиз Айтматов. Дайсаку Икэда. Ода вечного духа. Москва: Издательская группа "Прогресс", Литера, 1994.
25. Ю.А.Аверьянов. Культ Хызра-Ильяс среди турецких суфиев. Образ святого Хызра в турецкой (османской) литературе.
26. Ярхо Б.И. Методология точного литературоведения: Избранные труды по теории литературы / Изд. подгот. М.В.Акимова, И.А.Пильщиков и М.И.Шапир; Под общей ред. М.И.Шапира. Москва: Языки слав, культур, 2006. XXXII.

Системно-синергетический подход к художественному тексту

Парвана Бекиргызы (Исаева)

Доктор филологических наук
Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан
E-mail: bekirqizi69@mail.ru

Резюме. Вторая половина XX века ознаменовалась зарождением новых наук и методологических концепций. В результате данного процесса стало неизбежным возникновение свежих взглядов, как на точные, так и гуманитарные науки, проявившие себя в ранее неизвестных парадигмах, которые сформировались под воздействием кибернетики, информационных теорий, семиотики, структурализма, системных теорий и синергетики. В связи с этим, изучение художественных текстов с помощью системно-синергетического метода сделало крен в сторону расширения междисциплинарных связей и заострения внимания на всех элементах, принимающих участие в создании текстовой структуры произведений. Анализ месневи (двустушие) «Искандернаме» Низами Гянджеви позволил нам серьезно остановиться на таких моментах, как разветвление или диссипативность в структуре художественного текста, возникающих благодаря мифическим образам и мотивам, информативность мифа, его совершенство и орнаментальность. Как известно, художественный текст в сочетании с мифом, проникающим во все его пласты, формирует довольно сложную систему. Миф является также процессом мышления. В его функции не входит непосредственное объяснение чего-либо. Однако за счет образности, как основополагающей составной мистического восприятия, данный феномен претендует на то, чтобы называться древней формой познания мира. Так, мифическое и символическое ощущение природы мироздания получило свое научное подтверждение и в ряде исследований более позднего периода. По этой причине мифологические взгляды, отраженные в архаических текстах, подчас довольно созвучны с современными научно-теоретическими концепциями. Известно, что миф, будучи сложной системой, все же находит свое место в художественном тексте. Он обладает также такими свойствами как самовосстановление и самоорганизация. В результате чего составляет целое с традиционными понятиями. В задачу автора статьи входило изучение вышеперечисленных реалий.

Ключевые слова: художественный текст, месневи (двустушие) «Искандернаме» Низами Гянджеви, миф, обратимость мифа, номотетическое литературоведение, синергетический метод анализа, сохранение и передача традиций